

Aneta Bołdyrew <https://orcid.org/0000-0002-6121-0816>

Uniwersytet Łódzki

e-mail: aneta.boldyrew@uni.lodz.pl

Działalność polskich organizacji społecznych na rzecz edukacji młodzieży na ziemiach białoruskich na początku XX w.*

The Activities of Polish Social Organizations
for the Education of Young People in Belarusian Lands
at the Beginning of the 20th Century

Abstrakt

Artykuł dotyczy działalności polskich organizacji społecznych na rzecz młodzieży na terenie dzisiejszej Białorusi. Przedstawia inicjatywy w zakresie opieki, wychowania i oświaty. Omawia tajną pracę oświatową na przełomie XIX i XX w. oraz okoliczności powstawania i działalność legalnych towarzystw do 1914 r. Przedstawia organizacje społeczne zapewniające edukację młodzieży, podkreślając ich znaczenie w propagowaniu polskiej kultury i tożsamości narodowej. Zwraca uwagę na trudności polityczne i ekonomiczne oraz napięcia społeczne i narodowe, które rzutowały na możliwości funkcjonowania polskich instytucji. Analizuje także uwarunkowania mentalne aktywności społecznej Polaków na ziemiach białoruskich. Prezentuje również działalność organizacji zakładanych przez samą młodzież, a także rolę młodego pokolenia, szczególnie dziewcząt i młodych kobiet, w prowadzeniu pracy edukacyjnej.

Abstract

The article concerns the activities of Polish social organizations for young people in today's Belarus. It presents initiatives in the field of care, upbringing and education. It discusses secret educational work at the turn of the 19th and 20th centuries and the circumstances and the establishment of legal societies until 1914. It presents social organizations providing education for young people, emphasizing their importance in promoting Polish culture and national identity. It draws attention to political and economic difficulties as well as social and national tensions that affected the functioning

* Publikacja finansowana w ramach programu Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego pod nazwą „Szlakami Polski Niepodległej” w latach 2018-2023 nr projektu 01SPN 17 0020 18, kwota finansowania 751 222 zł.

of Polish institutions. It also analyzes the mental conditions of Poles' social activity in Belarusian lands. It also presents the activities of organizations founded by young people themselves, as well as the role of the young generation, especially girls and young women, in conducting educational work.

Słowa kluczowe: Białoruś, edukacja, młodzież, polskie organizacje społeczne

Keywords: Belarus, education, youth, Polish social organizations

Niniejszy artykuł przedstawia najważniejsze społeczne inicjatywy Polaków o charakterze wychowawczo-oświatowym skierowane do młodzieży na terenie dzisiejszej Białorusi, stanowiącej część wyodrębnianego do 1912 r. tzw. Kraju Północno-Zachodniego¹ (tekst nie dotyczy Białegostoku, nie obejmuje również Kowieńszczyzny). Omawia warunki działalności edukacyjnej (w szerokim rozumieniu terminu edukacja, obejmującym oświatę szkolną i pozaszkolną, wychowanie, opiekę, socjalizację) wobec młodzieży i angażującą młodzież w życie społeczne. Dotyczy działalności na rzecz młodzieży, organizowanej zarówno przez towarzystwa społeczne, jak i osoby prywatne. Nie przedstawia natomiast szkół, w których pracowali głównie Rosjanie i które pozostawały pod ścisłym nadzorem carskich władz ani działań opiekuńczo-wychowawczych i nauczania dzieci; zagadnienia te wymagają odrębnych badań. Artykuł dotyczy okresu od początku XX w. do 1914 r. Wybuch I wojny światowej zmienił sytuację społeczną i oświatową, rozpoczynając nowy etap w aktywności publicznej Polaków na terenie współczesnej Białorusi. Praca oparta jest na źródłach drukowanych i pamiętnikach pozostających w rękopisach oraz literaturze przedmiotu².

Działalność polityczna, kulturalna, oświatowa Polaków na ziemiach białoruskich była utrudniona z uwagi na politykę władz zaborczych w większym stopniu niż w Królestwie Polskim. Miała także szczególną specyfikę ze względu na złożoną sytuację etniczną, narodowościową i wyznaniową tej części tzw. Kresów. Polacy stanowili zdecydowaną mniejszość, choć rzeczywisty udział osób uważających się za Polaków trud-

¹ Obszar Kraju Północno-Zachodniego obejmował gubernię wileńską, kowieńską, grodzieńską, mińską, mohylewską, witebską.

² Od kilku lat prowadzenie badań archiwalnych jest szczególnie utrudnione – najpierw z powodu pandemii Covid-19, następnie z racji pogorszenia stosunków polsko-rosyjskich i polsko-białoruskich w wyniku wojny w Ukrainie i ograniczenia dostępności dla Polaków do białoruskich i rosyjskich instytucji. Trzeba też pamiętać, że baza archiwalna na Białorusi uległa częściowemu zniszczeniu już podczas I wojny światowej i w okresie międzywojennym. Często nie widziano wartości materiałów archiwalnych pozostałych po biurokracji carskiej. Trudności z dostępnością papieru sprawiały, że niezapisane po jednej stronie karty archiwalne były wykorzystywane do sporządzania rozmaitych notatek i zestawień rachunkowych w gospodarstwach, następnie ulegały zniszczeniu. Za te informacje serdecznie dziękuję Panu Aliksandrowi Klochakowi, absolwentowi studiów historycznych na Uniwersytecie Łódzkim.

no określić z uwagi na sposób prowadzenia na terenach białoruskich w 1897 r. spisu powszechnego. Typowe na początku XX w. utożsamianie katolicyzmu z polskością, natomiast wyznawców prawosławia z „Ruskimi”³, chociaż w pewnej mierze zasadne, było jednak nadmiernym uproszczeniem. Problemem była wreszcie mentalność Polaków na ziemiach białoruskich. Andrzej Chwalba pisze, że *społeczeństwo kresowe było zachowawcze i patriarchalne, dalekie od nowoczesnego społeczeństwa obywatelskiego ówczesnej Polski zachodniej. Zamiast aktywności, pomysłowości, gospodarności niejednokrotnie dominowały ospałość i brak konsekwencji. Mentalność kresowych elit była więc zasadniczą przeszkodą utrudniającą należyte wykorzystanie szans, jakie dawała praca obywatelska*⁴.

Polityka władz rosyjskich w ostatnich dekadach XIX w. nie pozwalała na wprowadzenie autonomii narodowej w edukacji na ziemiach litewsko-białoruskich, rusyfikacja sprzyjała dystansowaniu się od polskości uczniów szkół średnich. Jeden z pamiętnikarzy pisał o sytuacji polskiej młodzieży: *Na młodym pokoleniu ten stan odseparowania się, stronienia, wykiwiania i prześladowania odbijał się b. ujemnie, gdyż wielu z polskiej młodzieży, z braku cywilnej odwagi czy dla świętego spokoju, zatracato z wolna swoją świadomość narodową, unikając polskiej mowy z kolegami czy z postronnymi, aby nie wystawiać się na kpiny i docinki*⁵. Polska i białoruska młodzież po zakończeniu edukacji w dużych miastach rosyjskich często szukała w nich możliwości pracy zarobkowej. Szczególnie atrakcyjny był Petersburg, w którym pozostawało wielu absolwentów szkół średnich i studiów wyższych. Jerzy Rackmann (1888-1944) pisał o młodzieży akademickiej: *Każdy, kto zna stosunki petersburskie, wie, jak trudno, przebywszy w nim 6-7 lat, będąc przyzwyczajonym do życia wielkiej stolicy, wrócić do zapadłego kąta rodzinnego, gdzieś do Kiejdan lub Grodna. Toteż bardzo mało młodzieży naszej, szczególnie kresowej, wraca do kraju*⁶.

Na łamach prasy i druków ulotnych zwracano się do polskiej młodzieży z ziem litewsko-białoruskich z apelami o zaangażowanie w sprawy społeczne i narodowe, przyjęcie postawy innej niż starsze pokolenie, któremu zarzuczano marazm i konformizm⁷. W wielu tekstach publicystycznych, adresowanych do młodzieży z ziem litewsko-białoruskich na początku XX w., później także podczas I wojny światowej, widoczne były idee polskie neomesjanizmu. Apoteozę młodości utrwały przywoływane w publicystyce dzieła literackie romantyków, szczególnie Adama Mickiewicza (1798-1855). Od młodego

³ D. Anis'ko, *Daminik Anis'ko – aĵtabiâgrafiâ*, „Bożym Ślâham” 1972, nr 1, s. 5; H. Głogowska, *Dylematy tożsamościowe na pograniczu polsko-białoruskim*, „Biografistyka Pedagogiczna” 2016, nr 1, s. 29.

⁴ A. Chwalba, *Historia Polski 1795-1918*, Kraków 2000, s. 421.

⁵ Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Ze wspomnień ogólnych Adolfa Grajewskiego ojca z lat 1893-1945, sygn. 13543/II, s. 10-11.

⁶ J. Rackmann, *Młodzież akademicka w Petersburgu*, „Świat” 1913, nr 49, s. 17.

⁷ Biblioteka Narodowa, S. Narębski, [Pamiętnik], Rps akc. 11091, s. 21.

pokolenia oczekiwano entuzjazmu i mobilizacji wokół idei narodowych, poświęcenia, gotowości do ofiarności. Przypisywano mu posłannictwo quasi-soteriologiczne⁸. Jan Bułhak (1876-1950) na łamach „Gońca Wileńskiego” pisał: *ty zmartwychwstanieś, młodzieży polska! [...] zmartwychwstanieś niespożytą siłą twojej młodości, pełnej skarbów i mocy utajonych, zmartwychwstanieś jasnowidzeniem minionej ohydy, zachwyconem a świętem objawieniem wielkiej, bolesnej a szczytnej przeszłości ducha polskiego, zmartwychwstanieś pragnieniem światła, przestrzeni i życia prawdziwego, bujnego, twórczego, w którym ramię w ramię, wspólnymi łańcuchy opasziesz ziemskie kolisko, zestrzelisz myśli w jedno ognisko i w jedno ognisko duchy! Ty zmartwychwstanieś, o młodzieży polska, na lepszą dolę sierocęj ziemi naszej [...]*⁹.

Drugi nurt publicystycznej narracji o młodzieży na ziemiach białoruskich był krytyczny, eksponował jej pasywność wobec spraw narodowych¹⁰. Ubolewano nad niewielkim zainteresowaniem młodzieży gimnazjalnej nauką języka i kultury polskiej¹¹. W wydawanej w Wilnie „Pobudce” publicysta pisał o młodzieży w Mińsku: *uwazam za najsmutniejsze w charakterystyce tutejszej młodzieży brak szerszych ideałów i ukochań, a przede wszystkim – pierwiastka narodowego*¹². Wydając takie opinie, podkreślano potrzebę działań wobec młodzieży obojętnej, „uśpionej”, „nieuświadomionej”¹³.

U schyłku XIX w. społeczne akcje edukacyjne wobec młodzieży, podobnie jak nauczanie elementarne dzieci, były typowymi inicjatywami oddolnymi, podejmowanymi samorzutnie, głównie przez ziemian i duchowieństwo. Legalne organizacje społeczne, które u schyłku XIX w. działały na rzecz dzieci i młodzieży, w większości miały charakter charytatywny. Nie mogły łączyć działalności opiekuńczej i wychowawczej z edukacją patriotyczną. Pozostawały pod silnym wpływem i kontrolą urzędników carskich, ich słabością było także stosowanie przestarzałych rozwiązań organizacyjnych oraz anachronicznych metod pracy opiekuńczo-wychowawczej¹⁴.

Do momentu powołania instytucji oświatowych w większych miastach inicjatywy na rzecz kształcenia młodego pokolenia nie miały charakteru zorganizowanej akcji

⁸ Zob. np. teksty zawarte w: „Hasło: jednodniówka Młodzieży Postępowo-Niepodległ. na Litwie i Białej Rusi” 1911.

⁹ J. Bułhak, *Młodzież polska, a jej rodzice. Odpowiedź na „Odezwę do młodzieży polskiej”*, „Goniec Wileński” 1908, nr 204, s. 2.

¹⁰ *Ze Słucka*, „Pobudka” 1908, nr 3-4, s. 46-47.

¹¹ T. Chrucki, *Nieco z przeszłości mohylewskiego gimnazjum*, „Odrodzenie: jednodniówka”, Piotrogród, maj 1916, s. 12-13.

¹² W. G., *Wrażenia mińskie*, „Pobudka” 1910, nr 9-10, s. 16.

¹³ Zob. np. *Odezwa do młodzieży polskiej*, „Pobudka” 1908, nr 3-4, s. 25-27; *Mohylów*, „Pobudka” 1910, nr 4, s. 28-30.

¹⁴ Od drugiej połowy XIX w. w Homlu, Mohylewie, Orszy działały organizacje pomocowe dla uczącej się młodzieży. W Mińsku, Mściśławiu, Homlu i wielu innych miastach działały towarzystwa dobroczynne, opiekujące się osieroconymi i ubogimi dziećmi, które wspierały także młodszą młodzież.

społecznej. Duży udział w propagowaniu polskiej kultury i prowadzeniu na przełomie XIX i XX w. tajnego nauczania młodzieży miały kobiety. Od 1871 r. przez 25 lat w Naczy (wieś w powiecie werenowskim w obwodzie grodzieńskim), w majątku Czarnockich, działała prywatna pensja dla dziewcząt w wieku 15-17 lat. Prowadziły ją Helena i Michalina Czarnockie¹⁵. Maurycja Czarnocka w latach 1900-1918 utrzymywała zakłady wychowawcze w Mińsku – jeden dla dziewcząt, drugi dla chłopców¹⁶. W Mińsku w latach 1882-1901 tajną polską pensję dla panien prowadziła Maria Łętowska¹⁷. Aleksandra z Łappów Karłowska, jedna z najbardziej aktywnych na Białorusi organizatorek polskiej edukacji dla dzieci, młodzieży i dorosłych, prowadziła niedzielne komplety dla kilkudziesięciu młodych dziewcząt, w tym szwaczek, ucząc je historii i języka polskiego oraz arytmetyki. Najzdolniejsze tworzyły następnie komplety dla dzieci robotników. Wieczorami prowadziła zajęcia w ramach kompletów dla kilkunastu rzemieślników. Organizowała także kursy dla dorosłych analfabetów¹⁸. Tajne nauczanie pracowników – młodzieży i dorosłych – prowadzono także przy niektórych zakładach przemysłowych i rzemieślniczych. I tak na przykład przy zakładach „Labor” kilkadziesiąt pracownic w wieku 12-18 lat pobierało naukę ogólną i zawodową¹⁹. Od 1904 r. działała szkoła ogrodnicza dla chłopców, dzięki darowiźnie Zofii Niemorszańskiej. Podobnych prywatnych inicjatyw oświatowych było znacznie więcej. Niektórzy ze społeczników przystąpili następnie do organizacji społecznych, niektórzy także po ich zalegalizowaniu prowadzili działania oświatowe samodzielnie i niezależnie, jak na przykład Zofia z Jakóbowskich Strebejkowa, zajmująca się nauczaniem młodzieży męskiej i żeńskiej w Mińsku²⁰.

Systematyczne akcje oświatowe w postaci kompletów, odczytów, pogadanek dla dzieci, młodzieży i dorosłych prowadziło wiele działaczek, działających w Kole Pań²¹, w tym przebywająca przez rok w Mińsku Faustyna Morzycka²². Koło Pań, inaczej nazywane Kołem Kobiet na Litwie i Białej Rusi, wyznaczało sobie wiele celów społecznych, w tym oświatowych. Eksponowało znaczenie współpracy Polek, Litwinek i Białorusinek, deklarowało niezależność polityczną i tolerancję religijną, zaznaczając szczególną

¹⁵ L. Życka, M. Łęska, *Działalność popowstaniowa Polaków na Ziemi Mińskiej (Materiały i wspomnienia)*, Warszawa 1939, s. 40.

¹⁶ I. Myślicki, *Zarys historii walk o oświatę polską w Wileńszczyźnie i Mińszczyźnie*, [w:] *Nasza walka o szkołę polską 1901–1917*, red. B. Nawroczyński, t. 2, Warszawa 1934, s. 367.

¹⁷ L. Życka, M. Łęska, *Działalność*, s. 42.

¹⁸ I. Myślicki, *Zarys historii*, s. 357-359; J. Iwaszkiewicz, *Mińsk*, Warszawa-Poznań [1920], s. 27.

¹⁹ I. Myślicki, *Zarys historii*, s. 367.

²⁰ L. Życka, M. Łęska, *Działalność*, s. 48.

²¹ *Koło Kobiet na Litwie i Białej Rusi*, „Dziennik Wileński” 1906, nr 67, s. 2.

²² M.M. Kacprzak, *Morzycka Faustyna (1864-1910)*, [w:] *Działaczki i działacze oświatowi w Królestwie Polskim u progu niepodległości. Słownik biograficzny*, t. 2: L-Ż, red. A. Bołdyrew, A. Wałęga, Łódź 2023, s. 132.

pozycję religii katolickiej. Sekcja pedagogiczna zajmowała się wychowaniem młodzieży w duchu religijnym i narodowym, wychowaniem chłopców i dziewcząt w jednakowych zasadach moralności, troskę o edukację zawodową, sprawność fizyczną i zdrowie młodzieży²³. Szczególnie ważnym zadaniem było wspieranie uczenia się dziewcząt, w tym także ich *chęci wyższego kształcenia się*²⁴. Sekcja kulturalno-ekonomiczna zajmowała się m.in. organizowaniem głośnego czytania literatury w pracowniach i szwalniach, co miało służyć „umoralnianiu” i rozwojowi umysłowemu kobiet. Zakładano także organizowanie wieczornic *dla bab i dziewcząt, gdzie początkowo za pomocą żywego słowa, później za pośrednictwem wyborowych książek, siać można ziarna oświaty, kultury i moralności*²⁵. Przekonanie o niskim poziomie wiedzy niższych grup społecznych łączono z założeniem ich niedojrzałości moralnej i mentalnej, zakładając przewodnictwo członkiń Koła w „podnoszeniu poziomu” odbiorczyń i odbiorców akcji oświatowych.

Młodzież była nie tylko odbiorcą działań edukacyjnych. W majątkach wielu ziemian działały tajne szkoły²⁶. W prowadzeniu w nich pracy nauczycielskiej duży udział mieli młodzi ludzie, zarówno kobiety, jak i mężczyźni. Zygmunt Domański (1891-1965) wspominał, że część ziemiańskiej młodzieży gimnazjalnej i akademickiej, przyjeżdżając do domów rodzinnych na wakacje, uczyła młodsze dzieci kultury i języka polskiego²⁷. *Ja sam, przyjeżdżając ze szkół na wakacje, czułem się w obowiązku nie tylko przywozić różne broszury oświatowe i rozdawać je wśród służby, ale też uczyć swoich rówieśników lub młodsze dzieci, z czego zresztą byłem dumny jako z pracy konspiracyjnej*²⁸. Piotr Kretowicz wspominając wydarzenia 1905 r., pisał: *nie mając pełnych 18 lat, poświęciłem się szczerze zawodowi nauczycielskiemu w tajnych szkołach polskich*²⁹.

Opór przeciw imperialnej polityce rosyjskiej na początku XX w. łączył się z dążeniami narodów zamieszkujących ziemie Kraju Północno-Zachodniego do zdobycia prawa do autonomii narodowej w samorządzie, kulturze i edukacji. Przełom przyniósł rok 1905. Wydarzenia rewolucyjne wpłynęły na intensyfikację starań o prawo do oświaty narodowej. Polacy już wiosną apelowali do władz carskich o wprowadzenie zmian

²³ *Koło Kobiet*, s. 2.

²⁴ Ibidem.

²⁵ Ibidem.

²⁶ Biblioteka Kórnicka, A. Brochocki, Na przełomie dwóch epok. Zapiski obszarnika, sygn. BK 11256, s. 26.

²⁷ Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Z. Domański, Pamiętnik, sygn. 15414/II/1, s. 21-22.

²⁸ Ibidem, s. 22. Nie wspominał natomiast o takich działaniach młodzieży pochodzący z majątku Rozalmów w guberni mohylewskiej Karol Borysowicz (ur. w 1886 r.), w przyszłości zaangażowany społecznik, który także jako uczeń i student nie podejmował żadnych inicjatyw oświatowych. Natomiast po powrocie ze studiów do rodzinnego majątku wspierał rozwój białoruskiej oświaty ludowej. Zakład Narodowy im. Ossolińskich, K. Borysowicz, Pamiętniki do 1939 r., sygn. 15413/II, s. 93.

²⁹ Cyt. za: I. Myślicki, *Zarys historii*, s. 362.

w systemie oświaty. 19 marca 1905 r. w Grodnie, w domu Elizy Orzeszkowej (1841-1910), odbyło się spotkanie kilkudziesięciu osób, domagających się poszanowania polskiej kultury i prawa do zakładania szkół prywatnych z ojczystym językiem wykładowym dla obywateli wszystkich narodowości³⁰. Symboliczny wymiar miały uroczystości z okazji 50. rocznicy śmierci Adama Mickiewicza, obchodzone w 1905 r. w Wilnie, Grodnie, Mińsku, Kownie, Bobrujsku, podobnie jak w wielu miastach we wszystkich zaborach. Licznie uczestniczyła w nich polska młodzież³¹. Przy okazji tych obchodów Eliza Orzeszkowa zwróciła uwagę na priorytetowe znaczenie troski o polską oświatę, uważając to za istotniejsze nawet od wzniesienia pomnika Adama Mickiewicza³².

Rozwój organizacji pozarządowych był możliwy dzięki ustępstwom władz carskich w wyniku rewolucji 1905 r. i liberalizacji ustawodawstwa. Wprowadzenie w marcu 1906 r. przepisów o związkach i stowarzyszeniach otworzyło możliwość legalizacji towarzystw działających wcześniej w ukryciu i sprzyjało nowym inicjatywom w dziedzinie oświaty i kultury. Sytuacja była jednak trudna i napięta. Symbolem niepokojów rewolucyjnych w guberni mińskiej był nieudany zamach na gubernatora guberni mińskiej Pawła Grigorjewicza Kurlowa (1860-1923), przeprowadzony w styczniu 1906 r. w Mińsku³³. Liberalizacja polityki władz zaborczych trwała zaledwie kilka lat. W tym czasie Polacy zalegalizowali kilka stowarzyszeń, stawiających sobie za cel organizowanie szkolnych i pozaszkolnych instytucji oświatowych, opiekuńczych i wychowawczych dla dzieci, młodzieży i dorosłych.

Założenie organizacji społecznych, które konsolidowały i wspierały działania społeczników na terenie Białorusi, miało przełomowe znaczenie dla rozwoju polskiej edukacji. W 1905 r. w Mińsku powstało polskie, działające tajnie na terenie Mińska i guberni mińskiej Towarzystwo „Oświata”³⁴. Idea powołania organizacji zrodziła się

³⁰ A. Romanowski, *Młoda Polska wileńska*, Kraków 1999, s. 22.

³¹ *Pięćdziesiąta rocznica zgonu Wieszcza Narodu*, „Dzwonek Częstochowski” 1905, t. 11-12, s. 169-171; E. Orzeszkowa, *W Grodnie*, „Kurier Litewski” 1905, nr 63, s. 2-3; E. Gruff, *W Kownie*, „Kurier Litewski” 1905, nr 63, s. 3; Conot, *W Bobrujsku*, „Kurier Litewski” 1905, nr 63, s. 3; D., *W Mińsku*, „Kurier Litewski” 1905, nr 63, s. 3.

³² Pisała na łamach „Kuriera Litewskiego”: *Trzeba jak najrychlej zakładać szkoły polskie. Jeżeli społeczeństwo jest zbyt ubogie, albo za mało ofiarne, aby zarazem wzniesić pomnik Mickiewiczowi i założyć szkołę, trzeba wprzód założyć szkołę, a wzniesienie pomnika usunąć na przyszłość, – nie utracając przecież z pamięci, że prędzej lub później wzniesić go również należy*; E. Orzeszkowa, *W Grodnie*, s. 3.

³³ Biblioteka Kórnicka, L. Saczkowski, *Wspomnienia 1880-1915*, sygn. 13473, s. 1; M.K. Pawlikowski, *Dzieciństwo i młodość Tadeusza Irteńskiego*, Wilno 2011, s. 102.

³⁴ D. Tarasiuk, *Kulturalno-oświatowa działalność Polaków w Mińsku w latach 1905-1914*, [w:] *Na ślalach da Źazajem razumiennia. Navukovy zbornik*, pod red. A. Małdzisa i inś., Minsk 2000, s. 55; A.F. Smaliančuk, *Pamiż krajovasciu i nacyjanalnaj idejaj. Połski ruch na bielaruśkich i litouśkich ziemliach: 1864-liuty 1917 h.*, Hrodna 2001, s. 184.

w gronie zamożnego, polskiego ziemiaństwa, należącego do lokalnego Towarzystwa Rolniczego³⁵. Zarządzanie Towarzystwem „Oświata” powierzono Mieczysławowi Porowskiemu (1878-1967)³⁶, aktywnemu społecznikowi i bliskiemu przyjacielowi prezesa Towarzystwa Rolniczego Edwarda Woyniłłowicza (1847-1928), a także Michalinie Łęskiej (1882-1940), Janowi Offenbergowi (1867-1953) i księdzu Kazimierzowi Michalkiewiczowi (1865-1940)³⁷. Głównym zadaniem „Oświaty” było wspieranie tajnej oświaty polskojęzycznej w guberni mińskiej. Przez kilkanaście miesięcy organizacja działała nielegalnie, ale korzystając z poprawy sytuacji społeczno-politycznej, kierownictwo podjęło działania na rzecz zalegalizowania towarzystwa – 11 stycznia 1907 r. władze rosyjskie dokonały jego formalnej rejestracji³⁸. 12 marca odbyło się oficjalne zebranie założycielskie, na którym został przyjęty nowy Statut i zarząd³⁹.

Statut „Oświaty” zakładał, że jej celem ma być podnoszenie poziomu rozwoju umysłowego i moralnego wszystkich warstw społeczeństwa polskiego, przede wszystkim natomiast szerzenie oświaty w języku ojczystym. Organizacja dążyła do zdobycia praw do autonomii w zakresie języka, edukacji i kultury. Prowadziła edukację patriotyczną dzieci i młodzieży, nauczanie języka polskiego, propagowanie kultury dawnej Rzeczypospolitej oraz dorobku kulturalnego Polaków w okresie zaborów, a także katolicyzmu. Towarzystwo prócz instytucji w Mińsku posiadało także pięć oddziałów w guberni mińskiej w miejscowościach: Uzda, Mozyrz, Raków, Pińsk i Nowogródek⁴⁰. Prośby o otwarcie dodatkowych oddziałów Towarzystwa „Oświaty” w innych miastach spotkały się z odmową lokalnych władz powiatowych i miejskich, do których ad-

³⁵ Początkowo Towarzystwo zajmowało się wyłącznie kwestiami dotyczącymi własności i uprawy ziemi, jednak w miarę liberalizacji sytuacji politycznej podejmowało działania w innych dziedzinach życia, w tym kwestiach kultury i edukacji. Liderzy organizacji mieli kontakt z przedstawicielami władz guberni.

³⁶ Mieczysław Porowski był także jednym z założycieli towarzystwa „Jedność”, które było zaangażowane w opiekę nad pracownikami polskiego pochodzenia w Mińsku, w tym ich dzieci, tworząc dla nich szkoły; *Mińsk*, „Dziennik Wileński” 1906, nr 39, s. 3.

³⁷ Po opuszczeniu Mińska przez sprawującego funkcję prezesa księdza Kazimierza Michalkiewicza w październiku 1907 r. władze rosyjskie mianowały na to stanowisko księcia Hieronima Druckiego-Lubieckiego, który sprawował urząd do 1908 r., po czym stanowisko było objęto wakatem aż do oficjalnej likwidacji organizacji. Obowiązki przewodniczącego w latach 1908-1909 pełnił ówczesny wiceprezes Mieczysław Porowski; A.F. Smaliančuk, *Pamiż krajovasciu*, s. 184; D. Tarasiuk, *Między nadzieją a niepokojem. Działalność społeczno-kulturalna i polityczna Polaków na wschodniej Białorusi w latach 1905–1918*, Lublin 2007, s. 34.

³⁸ M. Porowski, *Praca społeczna kobiety-Polki w Mińszczyźnie na polu oświaty ludowej w okresie 1900-1916 roku*, Nieśwież 1917, s. 7.

³⁹ *Statut Polskiego Towarzystwa „Oświata” w Mińsku*, Mińsk 1907; *Mińsk*, „Kurier Warszawski” 1907, nr 85, s. 9.

⁴⁰ I. Grek-Pabisowa, M. Ostrówka, B. Biesiadowska-Magdżiarz, *Język polski na Białorusi Radzieckiej w okresie międzywojennym. Polszczyzna pisana*, Warszawa 2008, s. 16.

ministracja guberni mińskiej wysyłała okólniki żądające *stanowczej odmowy rejestracji obcych stowarzyszeń*.

Towarzystwo było podzielone na sześć sekcji: nauczania elementarnego, kształcenia dorosłych, pogadanek, biblioteczną, kolonii letnich dla dzieci oraz tzw. ludówek (sekcja prowadziła szkołę dla nauczycielek ludowych i wychowawczyń w ochronkach)⁴¹. Sekcja szkolnictwa elementarnego zajmowała się edukacją młodszych dzieci⁴². Sekcja edukacji dorosłych analfabetów uczyła czytać i pisać młodzież i dorosłych. Ogólnie w Mińsku objęła nauczaniem 180 osób, głównie rzemieślników, którzy również włączyli się w pracę społeczną. Oddział bibliotek i wypożyczalni książek powstał po zezwoleniu władz rosyjskich w grudniu 1907 r. na utworzenie biblioteki im. Adama Mickiewicza, która została oficjalnie otwarta w maju 1908 r.⁴³ Funkcjonowała pod opieką kościoła św. Symeona i Heleny, fundatorem którego był Edward Woyniłłowicz. Początkowo zbiór liczył siedemset książek, z których większość była darem hrabiego Józefa Tyszkiewicza z Łahojska⁴⁴, resztę kupiono w księgarni Wacława Makowskiego. Po rejestracji towarzystwo przygotowywało własną literaturę, drukowaną następnie częściowo w Mińsku, częściowo w Wilnie. W 1915 r. biblioteczce „Oświaty” swoje zbiory ofiarowała działaczka gospodarcza Jadwiga z Woyniłłowiczów Kostrowicka (1867-1935).

Szczególnie ważne znaczenie, jeśli chodzi o pracę edukacyjną dla młodzieży i z młodzieżą, miała działalność sekcji seminarium nauczycielskiego. Jego słuchaczkami były dorastające dziewczęta i młode kobiety. Sekcja zajmowała się przygotowaniem nauczycieli do nauczania w języku polskim. Początkowo organizowano nielegalne, sześciomiesięczne kursy, by przygotować kadrę nauczycielek, mających prowadzić tajne, polskie szkółki. Pierwsze kursy utworzono w grudniu 1905 r. Od stycznia następnego roku patronatem objęła je „Oświata”. Kursy przeobraziły się w pełne seminarium nauczycielskie, nadal i do zamknięcia w 1911 r. działające niejawnie. Kierowały nim Michalina Łęska i Anna Czekotowska⁴⁵. Seminarium obejmowało dwa oddziały: wyższy, dla lepiej przygotowanych kandydatek oraz niższy. Cieszyło się dużym zainteresowaniem dziewcząt. W zakresie form pracy konspiracyjnej miało charakter zbliżony do działającego w Warszawie na przełomie XIX i XX w. Uniwersytetu Latającego. Zajęcia odbywa-

⁴¹ Biblioteka Uniwersytecka w Warszawie, S. Szwedowski, *Dzieje ruchu Zetowego w Polsce 1886-1945*, sygn. 1745, t. I, z. 7, s. 488; M. Porowski, *Praca społeczna*, s. 8-9.

⁴² Kształcenie dzieci było skoordynowane i odbywało się w oparciu o ten sam program dydaktyczny. Według Mieczysława Porowskiego w samym tylko Mińsku w 32 grupach uczyło się jednocześnie około 500 dzieci, a w 1909 r. już 8 tys. Sekcję prowadziły kobiety. Główny nacisk kładziono na język polski i religię, ale nauczano także innych przedmiotów.

⁴³ D. Tarasiuk, *Między nadzieją a niepokojem*, s. 48.

⁴⁴ A. Tarasiuk, *Książka polska w Mińsku na przełomie XIX-XX stulecia*, „Historia Slavorum Occidentis” 2019, nr 1, s. 120.

⁴⁵ M. Porowski, *Praca społeczna*, s. 5.

ły się w różnych miejscach, co pozwalało zmylić policję. Czasem zajęcia odbywały się w pralni, maglu, szwalni. Założono także internat dla zamiescowych uczennic; miesięczna opłata wynosiła tylko dwa ruble, ale dla niektórych dziewcząt była to zbyt wysoka kwota⁴⁶. Na kursach nauczycielskich nauczano języka i literatury polskiej, historii Rzeczypospolitej, religii katolickiej, a także nauk przyrodniczych, arytmetyki, śpiewu, zabaw dziecięcych, pedagogiki i metodyki nauczania. Uczono także języka białoruskiego i rosyjskiego. Ignacy Myślicki (1874-1935) oceniał: *z tego seminarium w ciągu sześciu lat jego istnienia wyszło około 120 nauczycielek, nierzadko panien, które kształciły się wbrew woli swoich rodziców i nawet uchodziły z domu po kryjomu w poszukiwaniu nauki, by się nią następnie dzielić z ludem. Nie przygotowywały się do zawodu dochodowego, lecz do ofiarnej i niebezpiecznej tajnej pracy*⁴⁷.

Absolwentki seminarium prowadziły nauczanie w niełatwych warunkach, miały niskie uposażenia i trudne warunki bytowe⁴⁸. Podkreślano ich ofiarność i wytrwałość, znaczenie ich pracy dla alfabetyzacji ludności chłopskiej i rozwoju polskości na terenie Białorusi. Dziewczęta pełniły nieocenioną rolę w tworzeniu polskiego systemu oświaty i działaniach na rzecz „unarodowienia ludu”. Ich praca oświatowa budowała etos polskiej młodzieży na tzw. Kresach. Niektóre wybierały taką pracę i taki styl życia, nie mając wielu alternatywnych możliwości, niektóre dobrowolnie decydowały się na pracę „siłaczek”. Sytuacja bytowa „ludowych” nauczycielek na ziemiach białoruskich była jednak bardzo trudna. Pracując wśród ludności wiejskiej, zarabiały najwyżej 8 rubli miesięcznie i to tylko w czasie nauczania. *Ludówka zwykle mieszkała w jednej izbie z rodziną gospodarza, obiad spożywała każdego dnia w innej chacie, gdzie właśnie odbywało się nauczanie, strawę miewała nędzną, zimną, nie we właściwej porze*⁴⁹. W tych warunkach szczególnego znaczenia – w wymiarze indywidualnym i społecznym – nabierało przekonanie o znaczeniu i wartości tej pracy oraz solidarność środowiska zawodowego. Jak wspominał Mieczysław Porowski *corocznie, a często i dwa razy do roku, odbywały się w Mińsku zjazdy ludówek, grupujących się koło Oświaty; zjazdy te liczyły po kilkadziesiąt uczestniczek, ludówki odczytywały redagowane przez siebie sprawozdania i referaty, dzielono się poglądami i zdobytymi doświadczeniami*⁵⁰.

W 1909 r. władze guberni mińskiej, na podstawie doniesienia komendanta policji powiatu mozyrskiego, uznały działalność towarzystwa za szkodliwą. Towarzystwo oskarżono o nielegalne prowadzenie pięciu szkół. Szkół nie wykryto, ale dokumenty „Oświaty”, znalezione w filii powiatu mozyrskiej, pisane były po polsku, co uznano za podstawę do likwidacji towarzystwa. Tymczasem na mocy postanowienia Rady Państwa z marca 1906 r. dokumentacja organizacji społecznych w Kraju Północno-Za-

⁴⁶ Ibidem.

⁴⁷ I. Myślicki, *Zarys historii*, s. 361.

⁴⁸ *Szkolnictwo w Mińszczyźnie*, „Tygodnik Ilustrowany” 1918, nr 25-26, s. 295.

⁴⁹ I. Myślicki, *Zarys historii*, s. 361.

⁵⁰ Zakład Narodowy im. Ossolińskich, M. Porowski, *Wspomnienia 1904-1918*, sygn. 13542/II, s. 89.

chodnim miała być sporządzana wyłącznie w języku rosyjskim (w guberni kowieńskiej dopuszczano prowadzenie dokumentacji dwujęzycznej)⁵¹. Rząd gubernialny postanowił zlikwidować stowarzyszenie⁵². 5 grudnia 1909 r. Towarzystwo „Oświata” w Mińsku zostało oficjalnie rozwiązane na walnym zgromadzeniu i ponownie przeszło do nielegalnej działalności⁵³.

21 grudnia 1906 r. Towarzystwo „Oświata” założono również w Nieświeżu⁵⁴. Organizacja rozszerzyła działalność na obwody słucki i nieświeski guberni mińskiej⁵⁵. W skład pierwszego zarządu organizacji weszli właściciel ziemski jako prezes Józef Rejtan (1851-1910) i Olgierd Świda (1862-1935) jako wiceprezes. Później prezesem Towarzystwa został Tomasz Jabłoński⁵⁶. Członkowie organizacji podkreślali potrzebę otwierania szkółek nie tylko we dworach, ale także na wsiach⁵⁷. W Towarzystwie toczyła się ożywiona dyskusja na temat tego, jakiego języka uczyć miejscowe, białoruskie dzieci. Ostatecznie zdecydowano, że Towarzystwo będzie koncentrowało się na rozwoju szkolnictwa polskiego i pozostawi organizację oświaty w języku białoruskim w gestii „przyszłych instytucji samorządnych”⁵⁸. Wywołało to oskarżenia ze strony Białorusinów o dążenia do polonizacji miejscowej ludności. Z organizacją współpracowali ziemianie prowadzący szkółki i ochronki, jak Maria Wierzbowska, która organizowała także komplety polonistyczne dla uczniów szkół miejskich⁵⁹. Podobnie jak w przypadku mińskiej „Oświaty”, władze rosyjskie potraktowały organizację nieufnie i niechętnie, a pod koniec 1909 r. zdelegalizowały, co zmusiło działaczy do nielegalnej pracy oświatowej⁶⁰.

W sierpniu 1906 r. w Mohylewie powstało Polskie Towarzystwo Oświaty i Dobroczynności. Jej założycielami byli Zygmunt Brodowski, Konstanty Gordziałkowski i Mirosław Obieziński (1876-1933)⁶¹. Celem Towarzystwa była troska o zachowanie tożsamości narodowej, upowszechnianie oświaty i dostarczanie funduszy na poprawę

⁵¹ G.G. Savič, *Novyj gosudarstvennyj stroj Rossii*, Sankt-Peterburg 1907, s. 364-365.

⁵² X., *Zamknięcie „Oświaty” mińskiej*, „Goniec Wileński” 1909, nr 231, s. 1; *Protest „Oświaty” mińskiej*, „Kurier Litewski” 1909, nr 270, s. 3.

⁵³ „Oświata”, „Kurier Litewski” 1909, nr 266, s. 3; M. Porowski, *Praca społeczna*, s. 11.

⁵⁴ „Oświata” w Nieświeżu, „Głos Warszawski” 1908, nr 78, s. 3.

⁵⁵ D. Tarasiuk, *Polsko-rosyjska rywalizacja o oświatę na ziemiach białoruskich na przelomie XIX-XX wieku*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne” 2005, z. 23, s. 152.

⁵⁶ *Kalendarz Ilustrowany „Kuriera Litewskiego” na rok 1910*, s. 103.

⁵⁷ B. Grabowiecki, *Nieśwież*, „Dziennik Wileński” 1907, nr 62, s. 2.

⁵⁸ Flis, *Z nad Niemna*, „Kraj” 1907, nr 7, s. 14.

⁵⁹ L. Życka, *Zarys dziejów polskiej tajnej oświaty na ziemiach wschodnich. IX*, „Kurier Wileński” 1930, nr 270, s. 3; A. Romanowski, *Młoda Polska*, s. 390.

⁶⁰ *Zamknięcie ostatniej „Oświaty” na Litwie*, „Kurier Litewski” 1909, nr 289, s. 2.

⁶¹ *Polskie Towarzystwo Oświaty i Dobroczynności w Mohylewie*, „Dziennik Wileński” 1906, nr 58, s. 2; *Echa mińskie: Polskie Towarzystwo Oświaty i Dobroczynności w Mohylewie*, „Kurier Litewski” 1908, nr 20, s. 3.

sytuacji materialnej i moralnej ubogiej ludności⁶². Realizacja tych zadań miała się odbywać poprzez tworzenie i utrzymywanie instytucji naukowych, bibliotek, czytelni, księgarni, muzeów, domów ludowych, tanich kuchni, przytułków, szpitali, wydawanie periodyków, organizowanie odczytów publicznych, wykładów, wystaw i przedstawień teatralnych. Statut nakładał na organizację także obowiązek organizacji kształcenia młodzieży. Przewidywano również udzielanie pomocy młodzieży pragnącej zdobyć wykształcenie⁶³. Kwotę 10 tys. rubli ofiarował zmarły w listopadzie 1913 r. miejscowy ziemianin, członek Towarzystwa. Zapis darczyńcy stanowił, że złożono kwota ma być kapitałem, z którego odsetki mają być przeznaczone na stypendia dla uczącej się, polskiej młodzieży⁶⁴. Towarzystwo prowadziło zakłady dla sierot, które zapewniały opiekę, wychowanie i kształcenie zawodowe także młodszej młodzieży. Pod auspicjami organizacji dwie polskie ziemianki organizowały również kolonie letnie dla uczącej się młodzieży⁶⁵. W niewielkim natomiast stopniu młodzież korzystała z możliwości tworzonych przez Klub Polski w Mohylowie, który miał duże trudności ze zdobyciem zainteresowania lokalnej polskiej społeczności, mimo organizowania zabaw towarzyskich, wieczorków uczniowskich, odczytów oraz założenia biblioteki i czytelni⁶⁶. Maria z Donimirskich Świacka (1872-1954) pisała w 1907 r.: *w mieście Mohylowie mamy już obecnie dwie szkoły polskie, prowadzone przez nauczycielki*⁶⁷.

Maria Świacka uczestniczyła w Zjeździe Kobiet Polskich w Warszawie w 1907 r., gdzie mówiła o aktywności społecznej Polek na Białorusi. Informowała min. o działalności oświatowej prowadzonej przez społeczników w Witebsku⁶⁸. Miała na uwadze zapewne inicjatywy Rzymsko-Katolickiego Towarzystwa Dobroczynności w Witebsku, które prowadziło bibliotekę z czytelnią, z której korzystało ponad tysiąc osób rocznie⁶⁹. Ona sama w majątku Świackich w Bielicy w powiecie siennieńskim (przeniosła

⁶² Biblioteka Narodowa, M. z Donimirskich Świacka, Wspomnienia, Rps, akc. 10629.

⁶³ M. Brensztejn, *Informator o towarzystwach naukowych, oświatowych, artystyczno-popularnych, filantropijnych, wzajemnej pomocy, sportowych i klubach na Litwie i Białej Rusi*, Wilno 1914, s. 65.

⁶⁴ Ibidem. Zob. także *Znaczne ofiary*, „Gazeta Świąteczna” 1914, nr 16, s. 2.

⁶⁵ R. Jurkowski, *Polskie Towarzystwo Oświaty i Dobroczynności oraz Klub Polski w Mohylewie w latach 1906-1910. Fragmenty do dziejów oświaty, dobroczynności i organizacji polskich na Białorusi w początkach XX wieku*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio F, Historia” 2010, nr 2, s. 110-111.

⁶⁶ *Z Mohylowszczyzny*, „Kurier Litewski” 1907, nr 229, s. 3; *Klub polski w Mohylowie*, „Kurier Litewski” 1908, nr 89, s. 3.

⁶⁷ D[onimirska]-Świacka, *Działalność kobiet polskich na Białejrusi*, „Kurier Litewski” 1907, nr 138, s. 2.

⁶⁸ Z.B., *Zjazd Kobiet Polskich. Sekcja ogólnooświatowa. Posiedzenie pierwsze*, „Bluszcz” 1907, nr 31, s. 349-350.

⁶⁹ M. Brensztejn, *Informator*, s. 249-250.

się tam po zamążpójściu) założyła w 1905 r. sierociniec, przeznaczony dla dziewcząt i chłopców, w którym prowadzono nauczanie zawodowe i edukację promującą polskość i religię katolicką⁷⁰.

Opiekę nad młodzieżą sprawowało także Towarzystwo Opieki nad Dziećmi w Grodnie, zarejestrowane na początku 1908 r. Organizacja zajmowała się przede wszystkim dziećmi, ale w ochronce Towarzystwa mogli przebywać wychowankowie do 14. roku życia. Placówka łączyła różne typy opieki – mieścił się w niej „przytułek z internatem” oraz ochronka dzienna dla dzieci przychodzących. Brak środków uniemożliwił realizację zamierzeń dotyczących prowadzenia kształcenia rzemieślniczego starszych podopiecznych. Dzieci i młodzież były uczone czytania i pisania po rosyjsku, rachunków, religii katolickiej, słoju i robót ręcznych⁷¹. Dzięki staraniom opiekunek Towarzystwa chłopcy opuszczający placówkę byli przyjmowani do terminu w zakładach rzemieślniczych, niekiedy także do szkół średnich. Z braku środków nie zdołało natomiast założyć planowanej szkoły gospodarstwa domowego dla dziewcząt.

Ważną rolę w prowadzeniu szwalni i warsztatów rzemieślniczych, w których funkcje usługowe i produkcyjne łączono z potajemnym nauczaniem młodzieży religii, języka polskiego i historii Polski, odegrały zgromadzenia bezhabitowe, zakładane przez ojca Honorata Koźmińskiego (1829-1916). Żeńskie zgromadzenia prowadziły edukację zawodową dziewcząt w szwalniach, pralniach, zakładach rękodzielniczych, introligatoryniach, pracowniach haftu, zakładanych przez osoby prywatne, towarzystwa dobroczynne lub przez samo zgromadzenia. Wiele z nich działało w guberni grodzieńskiej, np. w Białymstoku, Grodnie, Krynkach, Kobryniu, Goniądzu, Dworcu, Brzostowicy Wielkiej, Indurze, Korycinie, Łunnie, Sokółce, Słonimie⁷². W Połocku Zgromadzenie Córek Maryi Niepokalanej prowadziło utworzone przez lokalne towarzystwo dobroczynności szkołę oraz pracownię kroju i szycia. W Pińsku Zgromadzenie Córek Najczystszej Serca Najświętszej Maryi Panny obok placówki dla sierot prowadziło także zakład wychowawczy dla dziewcząt i szkołę elementarną⁷³. W Słonimie Zgromadzenie Sióstr Mniejszych od Niepokalanego Serca Maryi prócz domu dla sierot prowadziło także tajne nauczanie oraz szwalnię z nauczaniem dziewcząt⁷⁴. Zgromadzenie Synów Matki Bożej Bolesnej założyło placówki opiekuńczo-wychowawcze dla chłopców już przed 1902 r. w Mohylewie oraz od 1906 r. w Mińsku. Zapewniały one opiekę, edukację elementarną oraz kształcenie rzemieślnicze. Członkowie zgromadzenia w latach 1907-1908 prowadzili także nauczanie w szkole przy hucie szkła Telechany⁷⁵.

⁷⁰ Biblioteka Narodowa, M. z Donimirskich Świacka, Wspomnienia, Rps, akc. 10629.

⁷¹ Ibidem, s. 207-208.

⁷² M.H. Mazurek, *Powstanie i rozwój ukrytych zgromadzeń bł. Honorata Koźmińskiego w latach 1874-1908*, oprac. H.I. Szumił, Sandomierz 2009, s. 257-299.

⁷³ Ibidem, s. 281.

⁷⁴ Ibidem, s. 288.

⁷⁵ Ibidem, s. 304.

W Mohylewie przez kilka lat działał zakład dla dziewcząt, założony przez ziemiankę Leontynę Sianożecką. Od 1905 r. prowadzony przez założone wówczas w tym mieście Zgromadzenie Sióstr Misjonek św. Rodziny. W placówce naukę krawiectwa i haftu łączono z tajnym nauczaniem. Przy zakładzie działał także internat dla zamiejscowych wychowanek. Śmierć fundatorki, Leontyny Sianożeckiej i brak środków na dalszą działalność zmusiły do zamknięcia placówki w czerwcu 1906 r.⁷⁶

Ważnymi instytucjami zapewniającymi dzieciom i młodszej młodzieży opiekę, wychowanie, kształcenie elementarne i przygotowujące do podjęcia pracy zarobkowej były prowadzone przez organizacje dobroczynne domy dla sierot. Często łączono je z innymi zakładami opiekuńczymi. Takie usytuowanie utrudniało pracę opiekuńczo-wychowawczą, ale było koniecznością wynikającą z przyczyn ekonomicznych. Schronienie dla sierot często mieściło się w tym samym budynku co ochronki. Łączyły one funkcje tradycyjnej ochronki dla ubogich dzieci, przychodzących codziennie na kilkunastogodzinne zajęcia oraz stałego przytułku dla kilku- i kilkunastoletnich dzieci sierotych. Trzy takie placówki funkcjonowały w Grodnie: założona w 1863 r. ochronka im. św. Kazimierza, otwarta w 1908 r. ochronka przy farze, a także założona w 1869 r. ochronka żydowska⁷⁷.

W Mińsku Towarzystwo Dobroczynności prowadziło ochronkę dla chłopców, przy której założyło warsztaty rzemieślnicze, umożliwiające wychowankom naukę stolarstwa, ślusarstwa, introligatorstwa i koszykarstwa⁷⁸. Niektórzy chłopcy, uznani za zdolniejszych, uczyli się w szkołach miejskich, w tym w szkole handlowej. W 1911 r. mińskie schronisko zapewniało opiekę i nauczanie 41 chłopcom. Towarzystwo Dobroczynności prowadziło także ochronkę dla dziewcząt, w 1911 r. przebywało w niej 45 podopiecznych. Były przygotowane do pracy w charakterze służącej, uczono je także kroju i szycia oraz prowadzenia gospodarstwa domowego⁷⁹. Prócz tego działały dwa zakłady założone przez Maurycję Czarnocką – ochronka św. Kazimierza dla chłopców i ochronka św. Józefa dla dziewcząt⁸⁰. Przy placówkach funkcjonowały zakład koszykarski, introligatorski, szwalnia, pralnie. Prowadzono także tajne nauczanie języka, kultury i historii Polski. Placówki te łączyły zatem opiekę z edukacją zawodową i wychowaniem patriotycznym. Rozwijanie umiejętności zawodowych miało zapewnić podopiecznym możliwość wykonywania w przyszłości pracy zarobkowej.

⁷⁶ J. Bar, *Rozwój stanów doskonałości w Polsce. VIII Zgromadzenie Sióstr Misjonek św. Rodziny (1905-1959)*, „Prawo Kanoniczne” 1969, nr 1-2, s. 39, 42-45.

⁷⁷ *Opieka nad macierzyństwem, dziećmi i młodzieżą w Rzeczypospolitej Polskiej*, Warszawa 1928, s. 162.

⁷⁸ Placówki te miały zatem inny charakter niż ochronki w Królestwie Polskim, które zapewniały opiekę dzieciom do siódmego roku życia. Placówki w Kongresówce na początku XX w. były bardziej zbliżone do ogródków freblowskich, nie włączały do działalności opiekuńczo-wychowawczej specjalistycznych prac służących rozwijaniu umiejętności zawodowych.

⁷⁹ M. Brensztejn, *Informator*, s. 245.

⁸⁰ M. Porowski, *Praca społeczna*, s. 14.

W koncepcjach pedagogicznych wpisujących się w nurt tzw. Nowego Wychowania praca rzemieślnicza była traktowana nie tylko jako podstawa kształcenia i uspołecznienia, ale także fundament procesu twórczego, który pozwala człowiekowi rozwinąć indywidualne zdolności⁸¹.

W październiku 1906 r. utworzono Towarzystwo Pomocy Młodzieży Polskiej uczącej się w zakładach naukowych w Grodnie⁸². W 1910 r. w Mińsku utworzono prężnie działające Towarzystwo Przyjaciół Uczącej się Młodzieży. Jego prezeską była Emilia Węclawowiczowa (1881-1964). Organizacja wyznaczała sobie szeroki zakres działalności. Dzieliła się na sekcje: internatową, ognisk rodzinnych, polonistyki, walki z pornografią, odczytów i pogadanek, dochodów, pedagogiczną, kolonii letnich i pomocy materialnej⁸³. Działalność organizacji koncentrowała się na propagowaniu polskości w niełatwych realiach mocnych wpływów kultury rosyjskiej. Początkowo budziły to nieufność średnich warstw polskiego mieszczaństwa w Mińsku, które z czasem zaakceptowało proces *szerzących się wśród młodzieży wpływów polskich*⁸⁴. Działacze organizacji dążyli do ścisłego określenia hierarchii społecznych i towarzyskich, przyjmowali paternalistyczne postawy wobec niezamożnej młodzieży. Oczekiwali spędzania przez nią czasu wolnego na spotkaniach towarzyskich *w kilku bardziej odpowiednich polskich domach* i dystansowania się młodych Polaków *od rosyjsko-żydowskiego towarzystwa*⁸⁵. Brak akceptacji tych zasad uznawano za przejaw nieojalności narodowej.

Istotną rolę pomocową i konsolidującą młode pokolenie na początku XX w. odegrały koła samokształceniowe, funkcjonujące wśród polskiej młodzieży szkolnej w Mińsku. W 1908 r. połączyły się tam dwie organizacje młodzieżowe – Koło Samokształcenia Młodzieży w Mińsku oraz Towarzystwo Koleżeńskie Samopomocy⁸⁶. W 1909 r. Michalina Łęcka założyła Koło Pomocy Koleżeńskie Pracownic „Oświaty”, udzielającej zapomóg i pożyczek⁸⁷. Organizacje te nawiązywały do idei samopomocy i samokształcenia, realizowanej już na przełomie XIX i XX w. przez kółka uczniów szkół średnich,

⁸¹ Podobne cele wyznaczano instytucjom opiekuńczo-wychowawczym dla starszych dzieci i młodzieży w placówkach działających na przełomie XIX i XX w. na Wileńszczyźnie; zob. A. Bołdyrew, O. Mastianica, *Dziecko, naród, nowoczesność. Polskie, litewskie i żydowskie Towarzystwa Opieki nad Dziećmi w Wilnie na początku XX w.*, „Piotrkowskie Zeszyty Historyczne” 2022, t. 23, z. 3, s. 39.

⁸² *Grodno*, „Dziennik Wileński” 1906, nr 32, s. 3.

⁸³ L. Życka, M. Łęska, *Działalność popowstaniowa*, s. 102-103.

⁸⁴ *Ibidem*, s. 103.

⁸⁵ *Ibidem*, s. 102.

⁸⁶ A. Romanowski, *Młoda Polska*, s. 368; D. Tarasiuk, *Między nadzieją a niepokojem*, s. 32; P. Dąbrowski, *Narodowa Demokracja byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Studium z zakresu myśli politycznej i działalności obozu narodowego na ziemiach litewsko-białoruskich w latach 1897-1918*, Kraków 2010, s. 170.

⁸⁷ L. Życka, M. Łęska, *Działalność*, s. 58.

wykorzystywały doświadczenia kółek Filarecji na Litwie⁸⁸. Wiele kółek z terenów Białorusi i Litwy było skupionych w ramach Centralnego Komitetu Kółek Uczniowskich, którego współzałożycielem i sekretarzem był pochodzący z Białorusi Marian Falski (1881-1974), od 1899 r. student Warszawskiego Instytutu Politechnicznego. Komitet, założony ok. 1900 r., zajmował się wspieraniem kółek z ziem litewskich, białoruskich i ukraińskich, przede wszystkim poprzez kolportowanie książek dla bibliotek kółkowych oraz wsparcie finansowe ich działalności⁸⁹. Jego nadrzędnym celem było propagowanie polskości, poprawienie *poziomu moralnego i obyczajowego*, uspołecznienie uczniów, organizowanie spotkań i dyskusji⁹⁰.

Ważną polską instytucją kulturalną w Mińsku było zorganizowane w 1907 r. „Ognisko” (zwane także „Ogniskiem Polskim”). Stawiało sobie za cel konsolidowanie Polaków poprzez zapewnianie im rozrywek kulturalnych i tworzenie warunków spędzania czasu wolnego⁹¹. Założono cztery sekcje: dramatyczną, muzyczną, literacką i zabawową. Organizowano różnego rodzaju zabawy, w tym wieczory rodzinne oraz *wieczory tańczące dla młodzieży*⁹². Słabością tej organizacji był jej elitarny, by nie rzec snobistyczny charakter oraz małe zaangażowanie członków. W latach 1906-1910 działało również „Ognisko Polskie” w Nieświeżu, które także stawiało sobie za cel realizowanie zadań kulturalnych i edukacyjnych wobec dorosłych, dzieci i młodzieży⁹³.

Działalność edukacyjną, także na rzecz młodzieży, prowadziło Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół”, *organizacja o podkładzie patriotycznym przykrytym gimnastyką*⁹⁴. Pierwsze gniazda „Sokoła” powstały w Galicji, później w zaborze pruskim, z kolei na początku XX w. także na terenie zaboru rosyjskiego. W Mińsku „Sokół” został zareje-

⁸⁸ Zakład Narodowy im. Ossolińskich, J. Zmitrowicz, *W przeddzień wielkich przewrotów i na progu ich. Wspomnienia do 1918*, t. I: 1889-1911, s. 245.

⁸⁹ M. Falski, *Z okruchów wspomnień*, oprac. M. Kossecka, wstęp A. Ossowska-Zwierzchowska, Bydgoszcz 2007, s. 34-35; A. Bołdyrew, *Edukacja – demokratyzacja – modernizacja. Koncepcje reform systemu oświatowego Mariana Falskiego i ich aktualność*, „Ruch Pedagogiczny” 2014, nr 3, s. 23; K. Cybulska, *Falski Marian (1881-1974)*, [w]: *Działaczk i działacze oświatowi w Królestwie Polskim u progu niepodległości. Słownik biograficzny*, red. A. Bołdyrew, A. Wałęga, Łódź 2023, s. 236-238.

⁹⁰ M. Falski, *Z okruchów wspomnień*, s. 32.

⁹¹ D. Tarasiuk, *Między nadzieją*, s. 78; A. Romanowski, *Młoda Polska*, s. 356.

⁹² Chochoł, *Z Mińska. Wrażenia*, „Dziennik Wileński” 1907, nr 289, s. 2; *Ognisko*, „Kurier Litewski” 1909, nr 268, s. 3.

⁹³ *Z Litwy. Budzenie się życia polskiego*, „Dziennik Kijowski” 1906, nr 126, s. 2; *Ze statystyki prasowej i oświatowej*, „Kurier Polski” 1910, nr 176, s. 1; *Zamknięcie „Ogniska” w Nieświeżu*, „Polak-Katolik” 1910, nr 120, s. 3; D. Tarasiuk, *Między nadzieją*, s. 81-83.

⁹⁴ Archiwum Główne Akt Dawnych, Archiwum Lipnickich i Lesieckich, Maria Lesiecka – materiały osobiste, sygn. 1/431/0/-/030, s. 105.

strowany wiosną 1907 r.⁹⁵ Jego utworzenie było utrudnione z uwagi na konflikty między dwiema grupami, które były inicjatorami Towarzystwa i które nie mogły się ze sobą porozumieć⁹⁶. Na czele pierwszej stanął urodzony w Warszawie Franciszek Starzycki, na czele drugiej Antoni Jasiewicz⁹⁷. Ostatecznie, mimo licznych animozji, zdołano pokonać trudności organizacyjne i „Sokół” rozpoczął działalność na terenie guberni mińskiej, współpracując także z innymi polskimi organizacjami⁹⁸. Towarzystwo zajmowało się organizacją wychowania fizycznego i sportu, zapewniając zajęcia sportowe i gimnastyczne dla dorosłych, młodzieży i dzieci⁹⁹. Zajęcia w dwóch grupach tzw. dorostu, czyli niepełnoletnich, były podejrzliwie traktowane przez władze rosyjskie, które uznawały je za swego rodzaju „polską szkółkę”¹⁰⁰. Towarzystwo pełniło także ważną rolę kulturalną i oświatową. Działała przy nim sekcja dramatyczna, biblioteka i czytelnia.

Polscy działacze społeczni podkreślali istotną rolę mińskiego „Sokoła” i „Ogniska” w procesie wychowania patriotycznego młodzieży. Pisano: *Młodzież skupiała się w stowarzyszeniach Ognisko i Sokół, poświęconych uprawie życia towarzyskiego i sportów i wdrażających do sprawowania obowiązków korporacyjnych i obywatelskich*¹⁰¹. Eksponowano rolę obu organizacji w propagowaniu polskości. *Drogą odczytów i przedstawień amatorskich wszczepiano w masy, obojętne dotychczas pod względem narodowym, ukochanie polskiego słowa*¹⁰². W 1918 r. oceniano, że „Sokół” w Mińsku odegrał ważną rolę w wychowaniu młodego pokolenia, *wzmacniając ciało i krzepiąc ducha młodzieży polskiej, budząc w niej tak często głęboko uśpione poczucie narodowe*¹⁰³.

Na ziemiach białoruskich nie zyskiwały popularności idee filareckie i eluzyjskie, które miały duży wpływ na kółka młodzieżowe na Litwie. Jerzy Zmitrowicz wspominał: *Próby rozszerzenia naszej akcji na środowiska młodzieżowe w Mitawie, Grodnie i Biłymstoku nie miały powodzenia, bądź z racji braku poparcia ze strony miejscowych osób starszych, bądź też z powodu wpływów miejscowej starszej młodzieży, nieprzychylnie ustosunkowanej do naszych tendencji*¹⁰⁴. Koło filareckie powstało w Mińsku w 1912 r., ale zdaniem Zmitrowicza brak szerszego zainteresowania uczniów szkół średnich z Mińska

⁹⁵ D. Tarasiuk, *Polskie Towarzystwo Sportowo-Gimnastyczne „Sokół” w Mińsku (1907-1914)*, „Przegląd Polonijny” 2000, z. 3, s. 71-86; A.F. Smaliančuk, *Pamięć krajowosciu*, s. 184-185.

⁹⁶ Z., *Sokół w Mińsku*, „Dziennik Wileński” 1907, nr 155, s. 1.

⁹⁷ A. Jasiewicz, *Do Polaków w Mińsku*, „Dziennik Wileński” 1907, nr 92, s. 1.

⁹⁸ „Sokół”, „Kurier Litewski” 1909, nr 279, s. 5; W. Falkowski, *W „Sokole” Mińskim*, „Nad Świsłoczą” 1914, maj, s. 15-16.

⁹⁹ *Sokół*, „Kurier Litewski” 1909, nr 257, s. 2.

¹⁰⁰ D. Tarasiuk, *Między nadzieją*, s. 75-76.

¹⁰¹ I. Myślicki, *Zarys historii walk*, s. 360.

¹⁰² J. Iwaszkiewicz, *Mińsk*, s. 28.

¹⁰³ M.P., *Instytucje polskie w Mińsku*, „Tygodnik Ilustrowany” 1918, nr 21-22, s. 250.

¹⁰⁴ Zakład Narodowy im. Ossolińskich, J. Zmitrowicz, *W przeddzień*, t. I: 1889-1911, s. 211.

ruchem neofilareckim wynikał z faktu, że tam wśród młodzieży panowała demoralizacja¹⁰⁵. W niewielkim zakresie do 1914 r. na ziemiach białoruskich działał ruch skautowy. Dopiero w czasie I wojny światowej rozwinęło się harcerstwo¹⁰⁶.

Działalność edukacyjna Polaków na Białorusi była znacznie słabiej znana w Królestwie Polskim niż inicjatywy oświatowe na Wileńszczyźnie, Podolu, Wołyniu i w Kijowie. Nawet w tekstach publicystycznych poświęconych polskim organizacjom oświatowym na „Kresach” nie przedstawiano szerzej działań w guberniach białoruskich¹⁰⁷. Chętnie pisano o działaniach podejmowanych przez polskich ziemian, wpisujących się w patriotyczne i paternalistyczne hasła *pracy dla kraju i młodszej braci*¹⁰⁸, ale rzadko wzmiankowano o inicjatywach na ziemiach białoruskich.

Aktywność polskich nauczycielek i nauczycieli ludowych inspirowała białoruskich patriotów, uczących się w seminariach nauczycielskich, na przykład w mieście powiatowym Mołodeczno. Przy miejscowym seminarium nauczycielskim jego słuchacze powołałi Białoruski Związek Nauczycieli, którego celem było przygotowanie przyszłych nauczycieli do prowadzenia nauczania w języku białoruskim oraz troska o rozwój oświaty i kultury białoruskiej¹⁰⁹. Akcja nie przyniosła rezultatów, organizacja została likwidowana przez władze carskie. Wielu uczestników białoruskiego ruchu oświatowego poddano represjom, jak na przykład osoby biorące udział w nielegalnym zjeździe nauczycielskim w lipcu 1906 r. we wsi Miłajewszczyzna. Policja carska rozpendziła zgromadzenie, jego uczestnicy zostali pozbawieni uprawnień nauczycielskich, jak na przykład zasłużony dla kultury i edukacji białoruskiej Jakub Kołas (właśc. Kanstancin Mickiewicz)¹¹⁰. Sądząc po publikacjach w prasie białoruskiej, polskie instytucje

¹⁰⁵ Ibidem, t. II: 1912-1918, s. 398 (załącznik).

¹⁰⁶ Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Polskie harcerki w pierwszym dziesięcioleciu 1911-1921. Dokumenty, wspomnienia i życiorysy, oprac. J. Opińska-Blauth, sygn. 15026/II, s. 154.

¹⁰⁷ Zob. np. H.C. [Helena Ceyssingerówna], *Prace oświatowe i kulturalne na Kresach*, „Tygodnik Mód i Powieści” 1907, nr 34; K. Ostachiewiczowa, *Ruch kulturalno-oświatowy na Litwie i Białej Rusi*, „Nowe Tory” 1908, nr 5; M. Czosnowska, *Z ruchu kobiecego na Kresach*, „Bluszcz” 1908, nr 30, *Dodatek poświęcony łączności kół kobiecych na ziemiach polskich*, s. 2-3; I.W. Kosmowska, *Nasze Kresy. Akcja ratowania dzieci i urządzenie letnisk na Litwie, Podolu, Wołyniu i Ukrainie*, „Tygodnik Mód i Powieści” 1915, nr 21.

¹⁰⁸ M. Czosnowska, *Z ruchu kobiecego*, s. 2.

¹⁰⁹ Praktyczna działalność inteligencji białoruskiej przyniosła efekty w postaci wydawania podręczników, modlitewników i literatury o charakterze cerkiewnym. W tym czasie oficjalnie dopuszczono do używania język białoruski, ale cała literatura podlegała ścisłej cenzurze, więc białoruskie publikacje były wydawane nielegalnie. Podjęto także akcje zakładania tajnych szkół białoruskich; kilka powstało w okolicach Wilna, w rejonie ludzkim guberni wileńskiej oraz w obwodzie ihumeńskim (miasto Ihumen – od 1923 r. nosi nazwę Czerwień) guberni mińskiej. Trudno ustalić dokładną liczbę szkół, ale było ich mniej niż podobnych szkół polskojęzycznych.

¹¹⁰ *Zjezd nastawnikau Minskej hubierni 1906*, [w:] *Encykłapedyja historyi Bielarusi*, t. 3, Mińsk 1996, s. 440; M. Tyczyna, *Kołas Jakub*, [w:] *Encykłapedyja historyi Bielarusi*, t. 4, Mińsk 1997, s. 225-227.

edukacyjne stanowiły punkt odniesienia i godny naśladownictwa model działania dla białoruskich działaczy oświatowych. Na łamach czasopisma „Nasza Niwa”¹¹¹ w 1906 r. pisano o „Polskiej Macierzy Szkolnej”¹¹², podkreślając, że Białorusini powinni stworzyć podobną organizację – nawet o podobnej nazwie¹¹³. Oceniano, że wiele narodów Cesarstwa Rosyjskiego skorzystało z liberalizacji polityki rosyjskiej po 1905 r., rozwijając oświatę w swym ojczystym języku, jako przykład podając Polaków, Litwinów, Ukraińców¹¹⁴.

Polskie, żydowskie, białoruskie, litewskie organizacje społeczne, prowadzące na terenie dzisiejszej Białorusi działalność oświatową, musiały odnieść się do koncepcji „nowoczesnego narodu”, zyskującej w XIX i na początku XX w. pozycję głównej ideologii, której podporządkowano inne wartości. Jak pisze Jürgen Osterhammel: *naród, a nie lokalna mała ojczyzna czy ponadnarodowa wspólnota religijna, jest podstawowym punktem odniesienia do lojalności jednostek i to w jego ramach kształtują się więzi solidarności*¹¹⁵. Konceptualizacja nowoczesnie rozumianego narodu i patriotyzmu łączyła się z koniecznością określenia postaw wobec innych grup narodowych, co miało szczególne znaczenie w kontekście skomplikowanych stosunków na wieloetnicznych i wielowyznaniowych Kresach. Polskie organizacje społeczne deklarowały, że ich działania oświatowe wykluczają *wszelką politykę i nietolerancję narodowościową i religijną*¹¹⁶. Stefan Okulicz (1839-1918) pisał o pokojowej współpracy na niwie edukacji na ziemiach białoruskich i znaczeniu prawa do autonomii narodowej w oświacie. *Szkola powinna tylko budzić myśl i rozwijać ją w języku danego narodu na tle przyrodzonym rodzinnego kraju; powinna kształcić charakter młodzieży, ową siłę i potęgę każdego narodu i nauczać społecznych jego obowiązków [...] w roku zeszłym na Białorusi, kiedy władze rozpędzały ze szkółek młodzież – wieśniak nasz pojął od razu, co dlań uczynić chciano i tym pojęciem odgradził się raz na zawsze od wpływów i propagandy sfer biurokratycznych*¹¹⁷. Idealistycznie opisywano szkoły prowadzone przez organizacje narodowe, przeciwstawiane szkole rządowej, obcej, uważanej za demoralizującą uczniów, wychowującą młodych ludzi o „zdziczałych umysłach i sercach” oraz „znieprawionych duszach”. Uważano, że efektem „chwastów szkoły rządowej” jest *niewiara, lub co gorzej, obojętność religijna młodzieży*¹¹⁸. Pisano o poszanowaniu

¹¹¹ Dane na temat wypowiedzi o polskich instytucjach edukacyjnych w białoruskiej „Naszej Niwie” podaję na podstawie informacji, które otrzymałam od Aliaksandra Klochaka.

¹¹² J. Bielyj, *Bielaruskaja Narodnaja szkoła. Pisulka do Redakcji*, „Nasza Niwa” 1906, nr 4, s. 5.

¹¹³ M. Filimon, *List do redakcji*, „Nasza Niwa” 1907, nr 13, s. 8.

¹¹⁴ Narodny Wycyziel, *Ab naconalizacji szkoły*, „Nasza Niwa” 1907, nr 11, s. 3.

¹¹⁵ J. Osterhammel, *Historia XIX wieku. Przeobrażenie świata*, Poznań 2020, s. 535.

¹¹⁶ Flis, *Z nad Niemna*, s. 14. Zob. także W. Żukowski, *Polacy i Białorusini*, Wilno 1907.

¹¹⁷ S. Okulicz, *W imię obowiązku*, „Kalendarz na rok przestępny 1908 wydany staraniem Katolickiego Towarzystwa Dobroczynności przy kościele Św. Katarzyny w Petersburgu”, 1907, t. XIII, s. 66.

¹¹⁸ Ibidem, s. 67.

aspiracji innych narodów, podkreślano: *zakusów polonizatorskich zarzucić nam na ogół nie można. Szowinizm jest może trochę po miastach, nie ma go po dworach*¹¹⁹. Prasa w Królestwie Polskim z życzliwością pisała o działalności kulturalnej i rozwijaniu białoruskiej tożsamości narodowej przez *młodych patriotów białoruskich*¹²⁰. Jednak praktyka codziennej działalności edukacyjnej przynosiła dowody nie tylko zgodnej koegzystencji, ale także rywalizacji i napięć na tle narodowym, choć jak wynika z materiałów pamiętnikarskich i opracowań historiograficznych, mniej nasilonych niż na Wileńszczyźnie i dzisiejszej Ukrainie.

Podkreślając znaczenie społecznych działań edukacyjnych na ziemiach białoruskich, warto raz jeszcze przypomnieć ograniczenia wynikające z konserwatyizmu obyczajowego polskich elit. Polskie ziemiaństwo i mieszczaństwo hołdowało tradycyjnym wyobrażeniom relacji społecznych, odrzucało lewicowy nurt światopoglądowo-ideologiczny i odwołujące się do niego działania oświatowe. Niezrozumienia i niechęci doświadczała mieszkająca na początku XX w. przez kilkanaście lat w Mińsku Józefa Kodisowa (1865-1940) – filozofka, pedagogka, psycholożka i działaczka oświatowa. Cechowała ją wysoka wrażliwość społeczna, przeświadczenie o potrzebie demokratyzacji życia społecznego i współpracy z przedstawicielami różnych środowisk i narodowości¹²¹. Angażowała się w pomoc na rzecz rodzin aresztowanych podczas rewolucji 1905 r., prowadziła działania oświatowe, ale jej lewicowe poglądy, ateizm i działalność społeczno-polityczna, wykraczająca poza tradycyjne formy kobiecej aktywności, nie były akceptowane przez większość polskich społeczników. Kodisowa *przechodziła obok obok spraw małych codziennego życia, rozmyślnie odrzucając błahostki*; jej aktywność wzbudzała wrogość lokalnej elity towarzyskiej. Córka Kodisowej pisała, że *matkę obeszło to bardzo. Nie mogła zrozumieć niesprawiedliwości*¹²². Praca naukowa Kodisowej w zakresie filozofii i nauk społecznych, ceniona przez wybitnych, polskich i zagranicznych uczonych, jej działalność społeczna na rzecz popularyzacji wiedzy oraz organizacji działań pomocowych, odwołująca się do wzorców innych niż charytatywne, nie zyskiwały akceptacji lokalnej społeczności. Uwarunkowania mentalnościowo-kulturowe, przywiązanie do tradycyjnych norm i wartości większości polskich elit na tzw. Kresach sprzyjały marginalizacji tych, którym blisko było do radykalno-inteligenckiego etosu formacji, nazywanej „niepokornymi”¹²³, na przełomie XIX i XX w. nadającej ton społecznej pracy edukacyjnej w Królestwie Polskim.

¹¹⁹ W.B., *Ruch białoruski*, „Tygodnik Ilustrowany” 1912, nr 38, s. 791.

¹²⁰ Ibidem, nr 37, s. 768.

¹²¹ Biblioteka Narodowa, J. Kodisowa, [Wspomnienia z lat ok. 1870-1890], Rps akc. 13660; Biblioteka Narodowa, R. Pachucka, Życiorysy i materiały do działalności kobiet bojowniczek o równouprawnienie, Rps 17522 III; M. Bednarczyk, *Konstelacje „niepokornej”. Wokół biografii Józefy Kodis z Krzyżanowskich*, „Sztuka Edycji” 2022, nr 1, s. 133-167.

¹²² Biblioteka Narodowa, Z. Kodis-Freyer, Wspomnienia, Rps akc. 11258, 15.

¹²³ B. Cywiński, *Rodowody niepokornych*, Warszawa 1971.

Ograniczenia natury politycznej, narodowej, społecznej, bariery mentalne, wreszcie zbyt małe środki finansowe utrudniały prowadzenie działalności edukacyjnej wobec adolescentów na ziemiach białoruskich. Trudno było zalegalizować organizacje społeczne, wspierające i wychowujące młodzież oraz stowarzyszenia zakładane przez nią samą. Równie trudno było utrzymać ich legalną działalność. Tymczasem w Europie, także w Królestwie Polskim, Galicji, w zaborze pruskim organizacje takie przeżywały intensywny rozwój. Były przejawem nowoczesności, podobnie jak samo zainteresowanie młodzieżą, która od początku XX w. stała się obiektem badań naukowych i tematem dyskusji publicystycznej¹²⁴. Na ziemiach białoruskich liczba organizacji młodzieżowych i działań społecznych starszego pokolenia wobec młodzieży była nieporównanie mniejsza. Ich słabością było stosowanie przestarzałych metod pracy socjalnej i wychowawczej oraz patriarchalne podejście do ubogiej młodzieży. Nie zmienia to faktu, że przypomniane w niniejszym artykule polskie towarzystwa zapewniły choć niewielkiej części pokolenia dorastającego na początku XX w. wsparcie, opiekę i wychowanie. Budowały klimat sprzyjający zainteresowaniu sytuacją adolescentów, były przejawem uznania wartości edukacji młodego pokolenia i rosnącej roli młodzieży w życiu społecznym. Budziły przy tym „z letargu narodowego”¹²⁵ zarówno młodych ludzi, jak i starsze pokolenia polskiego ziemiaństwa i mieszczaństwa.

Bibliografia

Źródła archiwalne

Archiwum Główne Akt Dawnych, Archiwum Lipnickich i Lesieckich, Maria Lesiecka – materiały osobiste, sygn. 1/431/0/-/030.

Biblioteka Kórnicka, A. Brochocki, Na przełomie dwóch epok. Zapiski obszarnika, sygn. BK 11256.

Biblioteka Kórnicka, L. Saczkowski, Wspomnienia 1880-1915, sygn. 13473

Biblioteka Narodowa, J. Kodisowa, [Wspomnienia z lat ok. 1870-1890], Rps akc. 13660.

Biblioteka Narodowa, M. z Donimirskich Świacka, Wspomnienia, Rps, akc. 10629.

Biblioteka Narodowa, R. Pachucka, Życiorysy i materiały do działalności kobiet bojowniczek o równouprawnienie, Rps 17522 III.

Biblioteka Narodowa, S. Narębski, [Pamiętnik], Rps akc. 11091.

Biblioteka Narodowa, Z. Kodis-Freyer, Wspomnienia, Rps akc. 11258.

Biblioteka Uniwersytecka w Warszawie, S. Szwedowski, Dzieje ruchu Zetowego w Polsce 1886-1945, sygn. 1745, t. I.

Zakład Narodowy im. Ossolińskich, J. Zmitrowicz, W przeddzień wielkich przewrotów i na progu ich. Wspomnienia do 1918, t. I: 1889-1911.

¹²⁴ O roli prasy w dyskursie na temat młodzieży w Królestwie Polskim zob. M.M. Krakowiak, *Edukacja młodzieży w prasie społeczno-kulturalnej i pedagogicznej Królestwa Polskiego w latach 1905-1914*, Łódź 2024.

¹²⁵ P. Dąbrowski, *Narodowa Demokracja*, s. 171.

- Zakład Narodowy im. Ossolińskich, K. Borysowicz, Pamiętniki do 1939 r., sygn. 15413/II.
 Zakład Narodowy im. Ossolińskich, M. Porowski, Wspomnienia 1904-1918, sygn. 13542/II.
 II.
 Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Polskie harcerki w pierwszym dziesięcioleciu 1911-1921. Dokumenty, wspomnienia i życiorysy, oprac. J. Opieńska-Blauth, sygn. 15026/II.
 Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Z. Domański, Pamiętnik, sygn. 15414/II/1.
 Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Ze wspomnień ogólnych Adolfa Grajewskiego ojca z lat 1893-1945, sygn. 13543/II.

Źródła drukowane i opracowania

- Anis'ko D., *Daminik Anis'ko – aŭtabiôgrafia*, „Bożym Ślâham” 1972, nr 1.
 Bar J., *Rozwój stanów doskonałości w Polsce. VIII Zgromadzenie Siostr Misjonarek św. Rodziny (1905-1959)*, „Prawo Kanoniczne” 1969, nr 1-2.
 Bednarczuk M., *Konstelacje „niepokornej”. Wokół biografii Józefy Kodis z Krzyżanowskich*, „Sztuka Edycji” 2022, nr 1.
 Bielyj J., *Bielaruskaja Narodnaja szkoła. Pisulka do Redakcji*, „Nasza Niwa” 1906, nr 4.
 Bołdyrew A., *Edukacja – demokratyzacja – modernizacja. Koncepcje reform systemu oświatowego Mariana Falskiego i ich aktualność*, „Ruch Pedagogiczny” 2014, nr 3.
 Bołdyrew A., Mastianica O., *Dziecko, naród, nowoczesność. Polskie, litewskie i żydowskie Towarzystwa Opieki nad Dziećmi w Wilnie na początku XX w.*, „Piotrkowskie Zeszyty Historyczne” 2022, z. 3.
 Brensztejn M., *Informator o towarzystwach naukowych, oświatowych, artystyczno-popularnych, filantropijnych, wzajemnej pomocy, sportowych i klubach na Litwie i Białej Rusi*, Wilno 1914.
 Bułhak J., *Młodzież polska, a jej rodzice. Odpowiedź na „Odezwę do młodzieży polskiej”*, „Goniec Wileński” 1908, nr 204.
 Chochoł, *Z Mińska. Wrażenia*, „Dziennik Wileński” 1907, nr 289.
 Chrucki T., *Nieco z przeszłości mohylewskiego gimnazjum*, „Odrodzenie: jednodniówka”, Piotrogród, maj 1916.
 Chwalba A., *Historia Polski 1795-1918*, Kraków 2000.
 Conot, *W Bobrujsku*, „Kurier Litewski” 1905, nr 63.
 Cybulska K., *Falski Marian (1881-1974)*, [w]: *Działaczki i działacze oświatowi w Królestwie Polskim u progu niepodległości. Słownik biograficzny*, red. A. Bołdyrew, A. Wałęga, Łódź 2023.
 Cywiński B., *Rodowody niepokornych*, Warszawa 1971.
 Czosnowska M., *Z ruchu kobiecego na Kresach*, „Bluszcz” 1908, nr 30, *Dodatek poświęcony łączności kół kobiecych na ziemiach polskich*.
 D., *W Mińsku*, „Kurier Litewski” 1905, nr 63.
 D[onimirski]-Świacka, *Działalność kobiet polskich na Białejrusi*, „Kurier Litewski” 1907, nr 138.
 Dąbrowski P., *Narodowa Demokracja byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Studium z zakresu myśli politycznej i działalności obozu narodowego na ziemiach litewsko-białoruskich w latach 1897-1918*, Kraków 2010.

- Echa mińskie: Polskie Towarzystwo Oświaty i Dobroczynności w Mohylowie*, „Kurier Litewski” 1908, nr 20.
- Falkowski W., *W „Sokole” Mińskim*, „Nad Świsłoczą” 1914, maj.
- Falski M., *Z okrucichów wspomnień*, oprac. M. Kossecka, wstęp A. Ossowska-Zwierzchowska, Bydgoszcz 2007.
- Filimon M., *List do redakcji*, „Nasza Niwa” 1907, nr 13.
- Flis, *Z nad Niemna*, „Kraj” 1907, nr 7.
- Głogowska H., *Dylematy tożsamościowe na pograniczu polsko-białoruskim*, „Biografistyka Pedagogiczna” 2016, nr 1.
- Grabowiecki B., *Nieśwież*, „Dziennik Wileński” 1907, nr 62.
- Grek-Pabisowa I., Ostrówka M., Biesiadowska-Magdziarz B., *Język polski na Białorusi Radzieckiej w okresie międzywojennym. Polszczyzna pisana*, Warszawa 2008.
- Grodno, „Dziennik Wileński” 1906, nr 32.
- Gruff E., *W Kownie*, „Kurier Litewski” 1905, nr 63.
- H.C. [Helena Ceysingerówna], *Prace oświatowe i kulturalne na Kresach*, „Tygodnik Mód i Powieści” 1907, nr 34.
- Hasło: *jednodniówka Młodzieży Postępowo-Niepodległ. na Litwie i Białej Rusi* 1911.
- Iwaskiewicz J., *Mińsk*, Warszawa-Poznań [1920].
- Jasiewicz A., *Do Polaków w Mińsku*, „Dziennik Wileński” 1907, nr 92.
- Jurkowski R., *Polskie Towarzystwo Oświaty i Dobroczynności oraz Klub Polski w Mohylewie w latach 1906-1910. Fragmenty do dziejów oświaty, dobroczynności i organizacji polskich na Białorusi w początkach XX wieku*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio F, Historia” 2010, nr 2.
- Kacprzak M.M., *Morzyczka Faustyna (1864-1910)*, [w:] *Działaczki i działacze oświatowi w Królestwie Polskim u progu niepodległości. Słownik biograficzny*, t. 2: L-Ż, red. A. Bołdyrew, A. Wałęga, Łódź 2023.
- Kalendarz Ilustrowany „Kuriera Litewskiego” na rok 1910.
- Klub polski w Mohylowie*, „Kurier Litewski” 1908, nr 89.
- Koło Kobiet na Litwie i Białej Rusi*, „Dziennik Wileński” 1906, nr 67.
- Kosmowska I.W., *Nasze Kresy. Akcja ratowania dzieci i urządzenie letnisk na Litwie, Podolu, Wołyniu i Ukrainie*, „Tygodnik Mód i Powieści” 1915, nr 21.
- Krakowiak M.M., *Edukacja młodzieży w prasie społeczno-kulturalnej i pedagogicznej Królestwa Polskiego w latach 1905-1914*, Łódź 2024.
- M.P., *Instytucje polskie w Mińsku*, „Tygodnik Ilustrowany” 1918, nr 21-22.
- Mazurek M.H., *Powstanie i rozwój ukrytych zgromadzeń bł. Honorata Koźmińskiego w latach 1874-1908*, oprac. H.I. Szumił, Sandomierz 2009.
- Mińsk*, „Dziennik Wileński” 1906, nr 39.
- Mińsk*, „Kurier Warszawski” 1907, nr 85.
- Mohylów*, „Pobudka” 1910, nr 4.
- Myślicki I., *Zarys historii walk o oświatę polską w Wileńszczyźnie i Mińszczyźnie*, [w:] *Nasza walka o szkołę polską 1901-1917*, red. B. Nawroczyński, t. 2, Warszawa 1934.
- Narodny Wycyziciel, *Ab naconalizacji szkoły*, „Nasza Niwa” 1907, nr 11.
- Odezwa do młodzieży polskiej*, „Pobudka” 1908, nr 3-4.

- Ognisko*, „Kurier Litewski” 1909, nr 268.
- Okulicz S., *W imię obowiązku*, „Kalendarz na rok przestępny 1908 wydany staraniem Katolickiego Towarzystwa Dobroczynności przy kościele Św. Katarzyny w Petersburgu”, 1907, t. XIII
- Opieka nad macierzyństwem, dziećmi i młodzieżą w Rzeczypospolitej Polskiej*, Warszawa 1928.
- Orzeszkowa E., *W Grodnie*, „Kurier Litewski” 1905, nr 63.
- Ostachiewiczowa K., *Ruch kulturalno-oświatowy na Litwie i Białej Rusi*, „Nowe Tury” 1908, nr 5.
- Osterhammel J., *Historia XIX wieku. Przeobrażenie świata*, Poznań 2020.
- „*Oświata*” w Nieświeżu, „Głos Warszawski” 1908, nr 78.
- „*Oświata*”, „Kurier Litewski” 1909, nr 266.
- Pawlikowski M.K., *Dzieciństwo i młodość Tadeusza Irteńskiego*, Wilno 2011.
- Pięćdziesiąta rocznica zgonu Wieszcza Narodu*, „Dzwonek Częstochowski” 1905, t. 11-12.
- Polskie Towarzystwo Oświaty i Dobroczynności w Mohylowie*, „Dziennik Wileński” 1906, nr 58.
- Porowski M., *Praca społeczna kobiety-Polki w Mińszczyźnie na polu oświaty ludowej w okresie 1900-1916 roku*, Nieśwież 1917.
- Protest „Oświaty” mińskiej*, „Kurier Litewski” 1909, nr 270.
- Rackmann J., *Młodzież akademicka w Petersburgu*, „Świat” 1913, nr 49.
- Romanowski A., *Młoda Polska wileńska*, Kraków 1999.
- Savič G.G., *Novyj gosudarstvennyj stroj Rossii*, Sankt-Peterburg 1907.
- Smaliančuk A.F., *Pamiż krajovasciu i nacyjonałnaj idejaj. Połski ruch na bielaruskich i litoŭskich ziemiach: 1864-liuty 1917 h.*, Hrodna 2001.
- Sokół*, „Kurier Litewski” 1909, nr 257.
- „*Sokół*”, „Kurier Litewski” 1909, nr 279.
- Statut Polskiego Towarzystwa „Oświata” w Mińsku*, Mińsk 1907.
- Szkolnictwo w Mińszczyźnie*, „Tygodnik Ilustrowany” 1918, nr 25-26.
- Tarasiuk A., *Książka polska w Mińsku na przelomie XIX-XX stulecia*, „Historia Slavorum Occidentis” 2019, nr 1.
- Tarasiuk D., *Kulturalno-oświatowa działalność Polaków w Mińsku w latach 1905-1914*, [w:] *Na śliachach da ŭzajemarazumiennia. Navukovy zbornik*, pod red. A. Małdźisa i inś., Mińsk 2000.
- Tarasiuk D., *Polskie Towarzystwo Sportowo-Gimnastyczne „Sokół” w Mińsku (1907-1914)*, „Przegląd Polonijny” 2000, z. 3.
- Tarasiuk D., *Polsko-rosyjska rywalizacja o oświatę na ziemiach białoruskich na przelomie XIX-XX wieku*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne” 2005, z. 23.
- Tarasiuk D., *Między nadzieją a niepokojem. Działalność społeczno-kulturalna i polityczna Polaków na wschodniej Białorusi w latach 1905-1918*, Lublin 2007.
- Tyczyna M., *Kotas Jakub*, [w:] *Encykłapedyja historyi Biełarusi*, t. 4, Mińsk 1997.
- W. G., *Wrażenia mińskie*, „Pobudka” 1910, nr 9-10.
- W.B., *Ruch białoruski*, „Tygodnik Ilustrowany” 1912, nr 38.
- X., *Zamknięcie „Oświaty” mińskiej*, „Goniec Wileński” 1909, nr 231.
- Z Litwy. Budzenie się życia polskiego*, „Dziennik Kijowski” 1906, nr 126.

-
- Z Mohylowszczyzny*, „Kurier Litewski” 1907, nr 229.
- Z., *Sokół w Mińsku*, „Dziennik Wileński” 1907, nr 155.
- Z.B., *Zjazd Kobiet Polskich. Sekcja ogóln-oświatowa. Posiedzenie pierwsze*, „Bluszcz” 1907, nr 31.
- Zamknięcie „Ogniska” w Nieświeżu*, „Polak-Katolik” 1910, nr 120.
- Zamknięcie ostatniej „Oświaty” na Litwie*, „Kurier Litewski” 1909, nr 289.
- Ze Słucka*, „Pobudka” 1908, nr 3-4.
- Ze statystyki prasowej i oświatowej*, „Kurier Polski” 1910, nr 176.
- Zjezd nastawnikau Minskaj hubierni 1906*, [w:] *Encykłapedyja historyi Biełarusi*, t. 3, Mińsk 1996.
- Znaczne ofiary*, „Gazeta Świąteczna” 1914, nr 16.
- Żukowski W., *Polacy i Białorusini*, Wilno 1907.
- Życka L., Łęska M., *Działalność popowstaniowa Polaków na Ziemi Mińskiej (Materiały i wspomnienia)*, Warszawa 1939.
- Życka L., *Zarys dziejów polskiej tajnej oświaty na ziemiach wschodnich. IX*, „Kurier Wileński” 1930, nr 270.